

ЛІТАРАТУРА

1. Русско-белорусский словарь: в 3 т. - 4-е изд. Мн., 1993.
2. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М.В.Бірылы. Мн., 1987.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Мн., 1977-84.
4. *Булаховский Л.А.* Курс русского литературного языка. Киев, 1952. Т.1.
5. *Тихонов А.Н.* Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. М., 1985.

S U M M A R Y

Specific word-formative morphemes and the productivity of the derivatives with different degrees of word-formation are revealed through the concrete word formative family as an example; the most characteristic word-formative types and the derivatives' variations are described; the necessity of the addition of the words which have not been fixed in the dictionaries of the standard Belarusian language is substantiated.

УДК 418-832-3

Л.І.Злобін,
Я.Н.Марозава

Метафарычныя спалучэнні са значэннем псіха-эмацыянальнага стану чалавека

Мова паэзіі ўтрымлівае багацейшы матэрыял для назіранняў за семантыка-функцыянальнымі асаблівасцямі слова. Экспрэсіўна-вобразны патэнцыял слова ў паэтычным творы больш багаты, эстэтычна значны, асацыятыўна глыбокі, чым у празаічным. У творы паэзіі заўсёды прысутнічае чалавек як носьбіт пачуццяў і эмоцый, верш проста не можа існаваць без паказу ў ім псіха-эмацыянальнага стану лірычнага героя. Асаблівая чуйнасць да ўнутраных перажыванняў асобы, псіхалагічная абвостранасць характарызуюць творы П.Панчанкі. Майстар дасягае гэтага праз сінтэз разнастайных моўных сродкаў і мастацкіх прыёмаў.

Прадметам нашага аналізу з'яўляюцца лексіка-фразеалагічныя сродкі, што абазначаюць у творах П.Панчанкі з'явы псіхічнага свету. Заўважым, што праблема сістэмнага аналізу падобных моўных адзінак у беларускім мовазнаўстве не ставілася, пэўныя аспекты тэмы даследаваліся ў працах рускіх мовазнаўцаў Н.Д.Аруцёнавай, В.М.Тэліі, Г.М.Склярэўскай.

Лексемы **душа, сэрца, гнеў, страх, злосць, сорам, нянавіць, сум** і іншыя адвечна абазначаючы феномены псіхікі, не могуць задаволіць патрэбы чалавека ў пазнанні і слоўнай кваліфікацыі ўсёй складанасці псіхічных працэсаў і станаў. Гэтыя словы лёгка "ўжываюцца" з метафарызаванымі назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі, прыслоўямі, прамыя значэнні якіх арыентаваны на матэрыяльныя аб'екты (параўн. чалавек спявае — душа спявае, дрэва расце — нянавіць расце, калючая трава — калючы боль). Свядомасць чалавека арганізавана так, што абстрактнае ён пазнае праз канкрэтнае, духоўнае праз матэрыяльнае.

Перажываемы эмацыянальна-псіхічны стан чалавека асацыіруе з якасцямі, уласцівасцямі рэальных прадметаў, шукаючы або, часцей, ствараючы падабенства паміж сваімі псіхічнымі адчуваннямі і канкрэтнымі рэаліямі. Нельга не прызнаць той факт, што амаль уся сучасная тэрміналогія псіхічнага стану — гэта "чыстая метафара: словы з канкрэтным значэннем былі прыстасаваны для таго, каб абазначаць з'явы псіхалагічнага парадку" [1, с. 76].

Аналіз метафарычных спалучэнняў са значэннем псіхічнай дзейнасці, засведчаных у паэтычных творах П. Панчанкі, дазваляе гаварыць аб значнай прадуктыўнасці метафары, заснаванай на змешванні пачуццёвых успрыманняў і асацыятыўных вобразаў у свядомасці чалавека. Такая метафара нібы "замыкаецца" на асобе чалавека, на яго фізіялагічных і інтэлектуальна-псіхалагічных асаблівасцях.

Звернемся да метафар, у аснову якіх пакладзена абмежаваная колькасць прыкмет, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў чалавека. Свядома ствараемыя моўныя вобразы можна праілюстраваць наступным чынам:

зрокавыя вобразы: светлая радасць, белая ярасць, сіні смутак, чорная душа (туга, лютасць), чорнае гора, шэрая адзінота, чыстая душа, чыстае сэрца, дробная душа, высокая любоў, вялікая (малая) радасць, сэрца цямнее, злосць цямнее, зоркі гнеў, гнеў іскрыцца, гнеў палае, гнеў фарбуе ў полымя, сэрца гарыць, надзеі пазмрачнелі, іскры ярасці, агеньчык надзеі, пасвятлела на душы, сардэчны пажар, трапяткая душа, любоў;

акустычныя вобразы: ціхі сум, выбух душы, каханне замірае рэхам;

смакавыя вобразы: горкая крыўда, горка на душы;

тактыльныя вобразы: востры боль (сум), вострая туга, тупая туга, калючы боль, рэўнасць коле сэрца, пякучы сорам, пякучая туга (нянавісць), любоў робіцца гарачэйшай, гнеў (сорам) паліць сэрца, гнеў не ачах, гнеў (сорам, злосць, крыўда) пячэ душу, нагрэць нянавісцю, пякло душу, гора сэрца студзіць, трывога халадзіла сэрца.

Прыведзеныя прыклады сведчаць, што дэнататы псіхічнай сферы ідэнтыфікуюцца ў свядомасці чалавека з матэрыяльнымі аб'ектамі, якія маюць колер, смак, "голос", здольныя калоць, рэзаць, награваліцца, гарэць, астываць.

Пазнанне чалавекам разнастайных уласцівасцей прадмета не абмяжоўваецца магчымасцямі пяці органаў пачуццяў. Чалавек здольны фізічна адчуваць і ацэньваць некаторыя параметрычныя характарыстыкі аб'ектаў і ў гэтым кірунку знаходзіць аснову для стварэння моўнай метафары. У прыватнасці, прыметнікі лёгкі, цяжкі паслядоўна ўжываюцца з назойнікамі псіхічнага стану: лёгкі сум, лёгкая дуца, лёгкае сэрца, гора лягчэйшым не стане, цяжкі неспакой, цяжкія пакуты, сэрца цяжэйшае за камень.

Надзеленыя ўласцівасцямі матэрыяльных прадметаў, феномены эмацыянальна-псіхічнага стану могуць быць прадстаўлены як аб'екты пэўных дзеянняў, учынкаў, мысліцельных аперацый чалавека. Такія "апрадмечаныя" эмоцыі можна перамяшчаць, ачышчаць, лічыць, чытаць і г.д. Метафарызаванымі кампанентамі аналізуемых спалучэнняў выступаюць дзеясловы (у прыкладах падаём іх у пачатковай форме): надзеі і трывогі ў сэрцы несці, зносіць крыўды ў сэрцы, прыводзіць беды, кідаць боль, зарыць гора, гнаць прэч тугу, забіць надзею, закапаць пакуты,

адкрыць душу, адскрэбіці душы, падмесці душу, асвяжыць душу, лічыць радасць, гнеў і гора, чытаць сэрца, мераць гнеў, гадаваць нянавісць, расціць адвагу, шукаць крыўду і злосць, сабраць нянавісць і гора, выплеснуць крыўду, развяхць боль.

Назоўнік са значэннем псіхічнага стану ў метафарычным спалучэнні можа абазначаць сродак дзеяння: засеяць любоўю зоры, засяліць радасцю сэрцы.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што эмоцыі характарызуюцца зменлівасцю, няўстойлівасцю, кароткачасоваасцю, ва ўяўленні людзей яны асацыіруюцца з матэрыяльнымі аб'ектамі, што і адлюстравана ў мове П.Панчанкі.

У працэсе пазнання рэчаіснасці і самапазнання духоўны пачатак у чалавеку стаў прэваліраваць над фізічным. Аб'екты псіхічнай сферы і чалавек у свядомасці людзей атаясамліваюцца, асэнсоўваюцца як ідэнтычныя. Феномены эмацыянальна-псіхічнага стану надзяляюцца здольнасцю выконваць канкрэтныя фізічныя дзеянні, уласцівыя чалавеку: туга сціскае сэрца, гнеў жалеза гне, гора мяла нас, боль сціскае сэрца, сорам плечы гне, туга смочка грудзі, трывога ў сэрца б'е, бяда здушыла горла, крыўда распірае грудзі.

Эмоцыі, як і чалавек, валодаюць маўленчымі якасцямі: душа спявала, сэрца просіць, сэрца з сэрцам гутарыць, гора адгукаецца, голас гора, душа раіцца.

Для перадачы пэўнага душэўнага стану чалавека, яго настрою ў нейтральным выказванні скарыстоўваюцца дзеясловы эмацыянальнага стану. Але П.Панчанка не абмяжоўваецца выразамі тыпу чалавек трывожыцца, мучыцца, тужыць. Здольнасцю перажываць эмоцыі надзелены феномены псіхікі. У метафарычным спалучэнні дамінаруючы назоўнік псіхаэмацыянальнага стану набывае значэнне суб'екта: сэрца сумуе, памучыцца, заплача, затужыць, б'е трывогу (трывожыцца), гордасцю поўніцца, любіць; душа зайшлася ад жалю, звярэе, растрывожана, сумуе. Лексема душа спалучаецца з дзеясловамі памяці: душа запомніла.

Думаецца, не выпадкова намі не выяўлены іншыя назоўнікі псіхічнай сферы, якія б спалучаліся з дзеясловамі эмацыянальнага стану. Паводле даўніх уяўленняў чалавека, яго сэрца і душа ўяўляюць сабой сасуд, наогул змяшчальнік эмоцый, таму яны здольныя "адгукацца" на настрой суб'екта ў канкрэтнай сітуацыі.

Тыя ж абмежаванні ў вобласці лексічнай валентнасці характарызуюць дзеясловы фізічнага стану. Толькі назоўнікі душа і сэрца зафіксаваны намі з дзеясловамі балець, ныць: сэрца баліць, ные; душа баліць, свярбіць.

Назоўнікі, што абазначаюць феномены псіхікі, лёгка спалучаюцца з прыметнікамі, якія ў сваіх прамых значэннях характарызуюць фізічны стан асобы або іншай жывой істоты: сэрца жывое, мёртвае, соннае, прытомленае; душа жывая, галодная, маладая; туга сталая, крыўда глухая.

Атаясамліванне феноменаў эмацыянальна-псіхічнага стану з асобай чалавека прыводзіць да таго, што ім прыпісваюцца паводзіны, рысы характару, уласцівыя чалавеку. Лексемы са значэннем псіхічнага стану паслядоўна ўжываюцца з прыметнікамі семантычнай сферы "чалавек": сэрца добрае, мужае, прагнае, чулае; душа добрая, мужная, чулая; шчасце сарамлівае, добрае; злосць лютая, журба раўнадушная, радасць добрая, ласка суровая, сум лагодны, гнеў рашучы.

Аналіз метафарычных спалучэнняў са значэннем псіхічных працэсаў і станаў у творах П.Панчанкі паказвае, што другасныя, пераносныя значэнні здольныя набываць словы семантычнай сферы "прадмет", "фізічны свет", "чалавек". Метафарычныя пераносы працякаюць у строга вызначаных кірунках ад адной семантычнай сферы да другой, узаўяляюцца ў працэсе моўных зносін і "па сваёй рэгулярнасці могуць быць аднесены да семантычных мадэляў" [2, с.99].

Не прэтэндуючы на глыбокі аналіз, абзначым тры семантычныя мадэлі (формулы) метафарычных пераносаў:

прадмет → псіхічны свет: белая папера → белая ярасць, чорная зямля → чорная душа, шэрая хустка → шэрая адзінота і г.д.;

фізічны свет → псіхічны свет: агонь палае → гнеў палае, выбух снарада → выбух гневу, трапяткі цень → трапяткая любоў і г.д.;

чалавек → псіхічны свет: чалавек затужыць → сэрца затужыць, дзіця просіць → сэрца просіць, хлопец малады → душа маладая і г.д.

Метафарычныя спалучэнні, скарыстаныя П.Панчанкам для характарыстыкі псіха-эмацыянальнага стану чалавека, варта кваліфікаваць як моўную метафару, хаця нельга выключыць магчымасці ўключэння ў канву твораў мастацкай (індывідуальна-аўтарскай) метафары, асабліва ў тэматычных групах слоў, што абзначваюць рысы характару, эмоцыі, настрой чалавека: журба раўнадушная, ласка суровая, туга сталая. Моўная метафара з ядзернымі назоўнікамі псіхічнага стану — неацэнны набытак грамадства, яна адлюстроўвае выпрацаваны і засвоены калектыўны вопыт пазнання чалавекам рэчаіснасці і сябе ў гэтай рэчаіснасці.

Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі паэтычныя зборнікі П.Панчанкі: "Высокі бераг" (1993), "Выбранае" (1975), "Горкі жолуд" (1988), Збор твораў у 4-х тамах (1981-82), "І вера, і вернасць, і вечнасць" (1986), "Лясныя воблакі" (1985), "Млечны шлях" (1980).

ЛІТАРАТУРА

1. *Хосе Ортега - и Гассет*. Две великие метафоры // Теория метафоры. М., 1990.
2. *Скляревская Г.Н.* Метафора в системе языка. С.— Пб., 1993.

S U M M A R Y

The subject of analysis is metaphorical combinations of words with the meaning of a human being's psychological state. Metaphors based on the mixture of sense perception and associated images in a human being's awareness are widely used in P. Panchenko's poetry. Such metaphors seem to "withdraw" into a human being's personality, his physiological, intellectual and psychological peculiarities.